

Maria Zielińska

Krajobraz po zwrocie

Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja nr 6 (150), 13-17

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wstęp

Marta Zielińska

Krajobraz po zwrocie

Orientacja w przestrzeni i zdolność tworzenia map kognitywnych w mózgu, pozwalających na funkcjonowanie w świecie zewnętrznym, jest jedną z podstawowych cech człowieka, którą dzieli on z innymi poruszającymi się istotami żywymi. Ośrodkiem w mózgu odpowiedzialnym za korelację pamięci krótkotrwałej z długotrwałą i za nawigację przestrzenną jest hipokamp. Nie trzeba zagłębiać się dalej w biologiczne szczegóły, żeby pojąć, że topografia leży u podstaw ludzkiej kultury i cywilizacji, jest tam obecna od zawsze i nieusuwalna, jako że łączy pamięć i miejsca w całości. Zgromadzona na ten temat wiedza skumulowała się na różnych poziomach aktywności – od językowej poczynając. Weźmy choćby słowo „orientować się”, pochodzące ze średniowiecznej łaciny, kiedy to mapy ukierunkowane były na Wschód, a nie na biegun północny. W miarę rozwoju cywilizacyjnego geograficzne umiejętności stawały się coraz bardziej wyspecjalizowane, obejmując najróżniejsze dziedziny (trudno dziś policzyć, ile z nich posługuje się mapami, planami, schematami i najnowocześniejszą techniką), natomiast kultura i sztuka pod tym względem były raczej domeną intuicji. Odmianę przyniosła geografia humanistyczna,

---

Marta Zielińska

– dr hab., kieruje Pracownią Roman-tyczną IBL PAN, historyk literatury, edytor, varsavianistka. Opublikowała m.in. *Opowieść o Gustawie i Maryli czyli teatr, życie i literatura* (1989, 1998), *Warszawa, dziwne miasto* (1995), *Kapliczki Warszawy* (1991), *Polacy, Rosjanie, romantyzm* (1998), [współaut.] *Mickiewicz. Encyklopedia* (2001, 2010).

koncentrująca się na badaniu środowiska człowieka – przyrodniczego, kulturowego, regionalnego, właśnie na podstawie świadectw intuicyjnych należących do obszarów penetrowanych dotąd przez dyscypliny humanistyczne: antropologię, socjologię, psychologię, historię, literaturoznawstwo i kulturoznawstwo. Prekursorem badań geograficznych tego rodzaju był chiński uczyony Yi-Fu Tuan, publikujący od lat 60. ubiegłego wieku swoje prace w Stanach Zjednoczonych. Polski przekład jego *Przestrzeni i miejsca* ukazał się w 1987 roku. Znacznie wcześniej (1949) geografię uczynił ważnym komponentem swego słynnego dzieła historycznego Fernand Braudel¹. Od strony semiotyki topografią zajmowali się m.in. uczeni ze szkoły tartuskiej (Jurij Łotman i Władimir Toporow) oraz francuscy: Roland Barthes i Michel Foucault. Dopiero na tym tle widać, że późniejszy tzw. zwrot przestrzenny/topograficzny w humanistyce (który raczej należałoby nazwać procesem, ponieważ trwa już on około 20 lat...), miał solidne interdyscyplinarne podstawy. Jeszcze przed „zwrotem”, pierwszy u nas, teoretyczny, skondensowany projekt takich badań kulturowych nakreślił Janusz Sławiński w artykule poświęconym przede wszystkim przestrzeni w obrębie tekstów literackich². Trzydzieści lat później, kiedy *spacial/topographical turn* był już na świecie w pełnym rozkwicie, a w Polsce szybko zdobywał kolejnych zwolenników, teoretyczny rozgardiasz uporządkowała Elżbieta Rybicka – na tyle, na ile było to możliwe³. Trzeba bowiem pamiętać, że w humanistyce „po zwrotach” nie chodzi o wyjaśnianie zjawisk za pomocą precyzyjnie określonych metodologii, terminów i narzędzi badawczych, ale o rozumienie, przybliżenie, wielostronny wgląd. Tekstów traktujących o topografii – zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym – przybywa wręcz lawinowo. Z jednej strony zainteresowanie to tłumaczy wielka swoboda tematyczna, jaka zapanowała po zniesieniu granic między metodologiami rozmaitych dyscyplin. Z drugiej może być ono rezultatem dewaluacji miejsca jako czynnika formującego człowieka i jego tożsamość. Zaczyna się dostrzegać coś, gdy znika. Wiąże się to z unifikacją przestrzeni zurbanizowanych, szybkością komunikacji, nomadycznym

1 F. Braudel *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Colin, Paris 1949, wydanie polskie: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, przeł. T. Mrówczyński, M. Ochab, M. Król, M. Kwiecińska, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1976-1977.

2 J. Sławiński *Przestrzeń w literaturze, elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości*, w: *Przestrzeń i literatura*, red. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, Ossolineum, Wrocław 1978, s. 12.

3 E. Rybicka *Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca. Zwrot topograficzny w badaniach literackich*, „Teksty Drugie” 2008 nr 1/2.

stylem życia. Proces ten da się zaobserwować nawet w najbliższym otoczeniu: identyczne bloki, kolonie domków, bardzo podobne szyldy z logo firm, banków, aptek czy sieciówek, wewnątrz zresztą też takie same. Takie same banery na każdym rogu. W tramwaju czy autobusie nie trzeba już patrzeć przez okno, ponieważ głos z taśmy powie, jaki to przystanek. W samochodzie GPS, a w ręku smartfon, który dzięki mapie Google pokaże trasę pieszą, zaznaczając, gdzie i w którą stronę należy skręcić. W 2013 roku neurolog Giuseppe Iaria z Uniwersytetu w Calgary opisał pierwszy przypadek Developmental Topographical Disorientation (DTD) – zaburzenia rozwojowego/wrodzonego orientacji przestrzennej. Mimo braku jakichkolwiek uszkodzeń mózgu osoba nim dotknięta od dzieciństwa nie była w stanie obierać punktów orientacyjnych w przestrzeni i tworzyć mapy kognitywnej, pozwalającej jej trafić z jednego miejsca w inne, nawet w najbliższej okolicy⁴. Gdy podczas badań neurologicznych osoba ta wykonywała zadania na orientację, aktywność jej hipokampu nie wzrastała, w przeciwieństwie do uczestników badania niecierpiących na DTD. Jednak po dłuższym czasie wykonywania zaordynowanych codziennych ćwiczeń, mających na celu zniwelowanie choć w niewielkim stopniu skutków tego upośledzenia, odnotowano u niej lekkie pobudzenie przedtem nieaktywnej części mózgu. Kilkanaście lat wcześniej podobne badania przeprowadzili londyńscy neurologowie na miejscowych, licencjonowanych taksówkarzach, ćwiczących codziennie w pracy orientację w przestrzeni⁵. W tym badaniu okazało się z kolei, że hipokampy taksówkarzy w porównaniu z grupą kontrolną były bardziej rozwinięte. To proste zestawienie skrajnych przypadków pokazuje, dokąd zmierza większość z nas.

Przeciwagą do narastającej dystrofii miejsc rzeczywistych⁶ i naszej w nich dezorientacji są kreacje literackie, a także prace naukowe i popularnonaukowe, upowszechniające narracje o warstwach ich przeszłości i palimpsestowym, heterotropicznym charakterze. Początki tych praktyk odnajdujemy w wieku XIX (choćby artykuły historyczne i krajoznawcze w polskich tygodnikach ilustrowanych), narastają one w XX wieku, kiedy uwrażliwienie na szybkie zmiany (historyczne i cywilizacyjne) i wiążącą się z tym migotliwość znaczeń opisywanej przestrzeni były duże. Wiek XXI dodał do tego nowe terminy i kategorie geografii humanistycznej. Słowem, bogactwo materiału

4 Por. http://www.neurolab.ca/2009%283%29_laria.pdf (11.11 2014).

5 Por. <http://www.pnas.org/content/97/8/4398.full> (11.11 2014).

6 Jednocześnie mnożą się nie-miejsca i zatrzymane w rozwoju, odwrócone w przeszłość muzealne heterotopie.

źródłowego do topograficznie zorientowanych badań jest ogromne i wiele można się jeszcze po nich spodziewać.

Artykuły tego numeru „Tekstów Drugich” dają przegląd praktycznych zastosowań teorii formułowanych w nurcie topograficznym na podstawie materiału literackiego. Czym różnią się one od tradycyjnego literaturoznawstwa? Przede wszystkim odmiennością i różnorodnością tematyki, którą wprowadzają interdyscyplinarność i swoboda metodologiczna. Literatura zostaje tu zrównana z niefikcyjnymi rodzajami wypowiedzi, a towarzyszy temu milczące przekonanie, że ewokowane tam obrazy, interpretacje i oceny miejsc są raczej odbiciem rzeczywistości niż grą wyobraźni. Oczywiście rzeczywistości kulturowej, która istnieje tylko wtedy, gdy nada się jej znaczenie. Literatura pełni tu rolę świadectwa, a zrekonstruowane zostają nie tyle poglądy pisarzy, ile ich uczucia, wrażenia i nastroje. Właśnie pisarze są tu głównym medium, a dzięki ich indywidualnemu doświadczeniu miejsca stają się dostępne badaniu. Może to być doświadczenie przybysza, emigranta, turysty, antropologa-amatora, pamiętnikarza czy współczesnego mieszkańca nieistniejącej już Galicji. Nie jest to wszakże jedyna forma wglądu w relacje topografii i literatury – również same miejsca stają się bohaterami refleksji naukowej. Miejsca traumatyczne – wyzwalające, generujące specyficzną literaturę (Czarnobyl, Ziemia Zachodnie), miejsca fantastyczne (pampa argentyńska), gdzie dokonują się prawdziwe postkolonialne obrachunki, wreszcie miejsca – heterotopie, kumulujące znaczenia i symboliczne działania.

Metody opisu/interpretacji tych topograficznych przypadków także są różne – od tradycyjnej historycznoliterackiej prezentacji, przez nakładanie na dawne tematy nowych kategorii, aż do analiz, gdzie nowe narzędzia pozwalają wydobyć z tekstów skomplikowany splot ewoluujących, wzajemnie oświetlających się znaczeń.

Oprócz tego mamy dwie propozycje teoretyczne – jedna dotyczy całościowego historyczno-topograficznego ujęcia dominiów i peryferii literatury światowej, druga geopoetyki – który to termin, w odróżnieniu od dotychczasowego usus, ma określać badania związków między literaturą i środowiskiem przyrodniczym. Jak widać, sytuują się one na dwóch skrajnych poziomach topograficznego myślenia – najwyższym, dotyczącym wzajemnych relacji przestrzennych wysoko zorganizowanych form kultury – i najniższym, schodzącym także w przedkulturowe uwikłania człowieka i natury. Zarazem zestawienie tych dwóch opcji pokazuje, jak wielką – trójwymiarową przestrzeń zajmują już badania pod sztandarem topografii. Czas pokaże, czy trwale zmienią paradygmaty w humanistyce.

Abstract

Marta Zielińska

THE INSTITUTE OF LITERARY RESEARCH OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES (WARSAW)

The landscape after the turn

This text outlines the present situation of topography in the humanities. Key point of reference are the biological conditioning of humanity today and the historical tradition of cultural studies with a geographical orientation.